

ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Κώστας Μαντάς

Δρ Αρχαίας Ιστορίας Πανεπιστημίου Μπρίστολ

Η πρόσβαση στην εκπαίδευση δεν ήταν ποτέ εφικτή για την πλειονότητα των ανθρώπων, ιδίως στις παραδοσιακές κοινωνίες. Ανέκαθεν χρειαζόταν ελεύθερος, υγιής και οικονομική άνεση για την απόκτηση κάποιου, έστω στοιχειώδους, μορφωτικού επιπέδου, ενώ ακόμα και η Αθήνα του 5ου π.Χ. αιώνα, δηλαδή το πιο δημοκρατικό μοντέλο κράτους που υπήρξε ποτέ, δεν δημιούργησε ένα κρατικό σύστημα εκπαίδευσης, αλλά άφησε την παιδεία των μελλοντικών πολιτών της στη διακριτική ευχέρεια των γονέων τους και, κυρίως, στη δυνατότητα των τελευταίων να πληρώνουν τα διδάκτρα των αποκλειστικά ιδιωτικών σχολείων ή των διαφόρων σοφιστών. Επίσης, παρά την πρόοδο των μελετών για την ιστορία της «εγγραμματοσύνης» στην Αρχαιότητα, η έλλειψη επαρκών πηγών καθιστά αδύνατη τη διατύπωση ενός βέβαιου συμπεράσματος για το εάν οι αθηναίοι πολίτες, στην πλειονότητά τους, ήταν εγγράμματοι ή όχι.

Οταν αποφασίζει κανείς να μελετήσει το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης, η διατύπωση συμπερασμάτων γίνεται ακόμα πιο επισφαλής, καθώς οι πηγές σιωπούν ή δεν επιτρέπουν την ξεκάθαρη ερμηνεία. Για την κλασική εποχή, οι γραπτές πηγές δεν αναφέρουν σχεδόν τίποτε επί του θέματος. Εικάζεται ότι στην αρχαϊκή εποχή οι γυναίκες της αριστοκρατικής τάξης ορισμένων πόλεων είχαν κάποια μόρφωση καλλιτεχνικού χαρακτήρα, αν φυσικά αποδεχτούμε ότι ο κύκλος της Σαπφούς δεν ήταν ένα μεμονωμένο, σε χρόνο και τόπο, φαινόμενο (για τη Σαπφώ και τον κύκλο των μαθητριών της, χρήσιμο είναι το άρθρο του Γ. Ανδρεάδη, «Το άρμα της Αφροδίτης: Η ερωτική μύηση του γένους των γυναικών στην ποίηση της Σαπφούς», *Διαβάζω* 107 (1984), σσ. 36-39, όπου γίνεται αναφορά στην ερωτική μύηση των κοριτσιών της ηλικίας λίγο πριν από το γάμο, στον «Όικο των Μουσών», από όπου οι άνδρες ήταν αποκλεισμένοι).

Για την Αθήνα όμως μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι τέτοιοι γυναικείοι κύκλοι δεν υπήρχαν, όπως δεν υπήρχε και κανένας τύπος σχολείου θηλέων. Αν κάποιοι επιφανείς Αθηναίοι επιθυμούσαν τη μόρφωση των θυγατέρων τους, τότε έπρεπε να πληρώνουν δασκάλους για να τις διδάξουν στην κλειστή ατμόσφαιρα του γυναικωπιού.

Η σπανιότητα τεκμηριωμένου υλικού για το συγκεκριμένο θέμα είναι τέτοια, ώστε ακόμα και σήμερα να παραμένει σημείο αναφοράς το άρθρο της S. G. Cole, «Could Greek Women Read and Write?», που δημοσιεύτηκε στον συλλογικό τόμο H. Foley (επιμ.), *Reflections of Women in Antiquity* (1981). Αυτό το αξιόλογο άρθρο εξετά-

ζε την εξέλιξη των γνώσεων για την εκπαίδευση των γυναικών από την ομηρική έως τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή μέσα σε, μόλις, 26 σελίδες (συμπεριλαμβανομένων και των υποσημειώσεων). Η S. Cole για την έρευνά της βασίστηκε σε κάποιες δυσεξηγημένες αρχαιολογικές πηγές (κυρίως σε απεικονίσεις γυναικών και κοριτσιών που διαβάζουν παπύρους, σε αθηναϊκά αγγεία της κλασικής εποχής), σε λίγες επιγραφές της ελληνιστικής κυρίως εποχής, σε παπύρους, καθώς και στην ερμηνεία κάποιων αποσπασμάτων από αρχαίες τραγωδίες. Οι αρχαιολογικές πηγές είναι, ως συνήθως, οι πιο αναξιόπιστες, γιατί η ερμηνεία τους δεν μπορεί να είναι σαφής. Η ίδια η Cole αναγνωρίζει ότι πολλές από τις γυναικείες μορφές που εικονίζονται με ανοιχτά βιβλία στα χέρια τους, σε αγγεία, αναπαριστούσαν τις Μούσες ή τη Σαπφώ, άρα δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως στοιχεία για μια έρευνα της γυναικείας εγγραμματοσύνης στην αρχαία Αθήνα! Όσο για την ερμηνεία αποσπασμάτων των αρχαίων τραγωδιών, το τελικό αποτέλεσμα φαίνεται να είναι μάλλον υπέρ του μαζικού γυναικείου αναλφαριθμητισμού στην Αθήνα, αφού ο μοναδικός γυναικείος χαρακτήρας που εμφανίζεται ως αναμφοβικήτα εγγράμματη σε τραγωδία είναι εκκίνος της Φαιδρας, η οποία αφήνει μια επιστολή ενοχοποίησης του Ιππολύτου, πριν από την αυτοκτονία της (Ευριπίδη *Ιππόλυτος*, 856-881).

Η κατάσταση φαίνεται να αλλάζει στους ελληνιστικούς χρόνους, όταν επιγραφικές και παπυρολογικές μαρτυρίες θεμελιώνουν το γεγονός της ύπαρξης μαθητριών, αν και μόνο στις τρεις πρώτες βασιμείδες του σχολείου. Έτσι, στην πόλη της Τέω στη δυτική Μ. Ασία, μια δημόσια επιγρα-

φή αναφέρει την πρόληψη από τις αρχές της πόλης τριών «εγγραμματοδιδασκάλων» για τους παίδες και τις παρθένους, αν και οι παρθένοι διδάσκονταν μόνον στοιχειώδη μαθήματα (ανάγνωση, γραφή, αριθμητική), δηλαδή η εκπαίδευσή τους αποσκοπούσε μόνον στην ψυχική τους καλλιέργεια και στο να τις κάνει πιο ικανές «οικοκυρές», και όχι στο να τις προετοιμάσει για κάποιο αξίωμα ή επάγγελμα³. Στην πόλη της Περγάμου, οι κόρες των πολιτών διαγωνίζονταν σε μαθητικούς αγώνες επιικής, ελεγειακής και λυρικής ποιήσης καθώς και στην ανάγνωση και την καλλιγραφία (δυστυχώς η επιγραφή είναι ακρωτηριασμένη και η πλήρης αποκατάστασή του κείμενου της είναι αδύνατη)³.

Αυτός ο τύπος γυναικείας εκπαίδευσης, με ελάχιστες αλλαγές, έμεινε ουσιαστικά αμετάβλητος στην Αρχαιότητα αλλά και στον Μεσαίωνα. Οι επιγραφικές μαρτυρίες από τις πόλεις της Μ. Ασίας κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή μαρτυρούν την ύπαρξη ικανού αριθμού γυναικών –αξιωματούχων και ιερειών– οι οποίες συχνά ήταν όχι απλά εγγραμμάτες αλλά και κάτοχοι αξιόλογης μόρφωσης: στο ταφικό επίγραμμα της Μηνοφίλας από τις Σάρδεις (2ος π.Χ. αι.), η νεκρή απεικονίζεται με τα σύμβολα της σοφίας της (βιβλίο) και του αξιώματός της (στεφάνι)⁴. Εκτός της Μηνοφίλας, αναφέρονται και άλλες γυναικείες αξιωματούχοι με μεγάλη μόρφωση, όπως η Τούλλια, μία κυρία της εκρωματισμένης ελίτ της Εφέσου, που κατά τη διάρκεια της προτανειακής της συνθέσεως και ανέγραψε σε επιγραφή ύμνο προς τιμήν της πολυούχου θεάς της πόλης, της Αρτέμιδος (2ος μ.Χ. αι.). Επίσης σε πολλές επιτύμβιες επιγραφές της εποχής (ρωμαϊκή αυτοκρατορική), γυναικείες και νεαρές κόρες αναφέρονται ως «φιλόσοφοι» δηλαδή ως λάτρες των γραμμάτων⁵. Χρειάζεται πάντως προσοχή όταν ο όρος «φιλόσοφος» χρησιμοποιείται στην Αρχαιότητα για γυναίκα: η G. Clark, στο βιβλίο της *Women in the Ancient World* (Oxford 1993), εριστά την προσοχή των ερευνητών στο γεγονός ότι στην Αρχαιότητα οι γυναικείες φιλόσοφοι δεν ήταν αυτόνομοι σταχαστές αλλά εγγραμμάτες και έντιμες γυναικείες ή γυναικείες που σχετιζόνταν με φιλοσόφους (συνήθως ήταν σύζυγοι ή κόρες τους). Αναφέρει ενδεικτικά το παράδειγμα της Ιππαρχίας, γυναικείας του κυνικού φιλοσόφου Κράτη (4ος π.Χ. αι.), για την οποία τα μόνα πράγματα που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι η απόφασή της να μοιραστεί τη σκληρή ζωή του Κράτη και η εγκατάλειψη παραδοσιακών γυναικείων ασχολιών, όπως η υφαντική. Η Clark θεωρεί απλά ανεκδοτολογικό το υλικό για τις εξήντα τρεις γυναικείες της Αρχαιότητας που φέρονται ως φιλόσοφοι. Στους αντίποδες της σκέψης της Clark, η καθηγήτρια φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Β. Λαμπροπούλου υποστηρίζει την αυτόνομη φιλοσοφική ύπαρξη των γυναικών του πυθαγόρειου κύκλου (V. Lamproπούλου, «Some Pythagorean, Female Virtues», στο R. Hawley - B. Levick (επιμ.), *Women in Antiquity: New Assessments*, London 1995, σσ. 122-134). Όμως, η σπανιότητα του υλικού και ο ανεκδοτολογικός του χαρακτήρας δεν επιτρέπουν τη βεβαιότητα συμπερασμάτων. Υπάρχουν επίσης αναφορές σε γυναικείες-μαθηματικούς: ο μαθηματικός Β. Σπανδά-

γος και η κόρη του Ρούλα, σε σχετικό βιβλίο τους, κατέγραψαν 40 γυναικείες-μαθηματικούς, αρχής γενομένης από τη μυθική Αίθρα, τη μητέρα του Θησέα, ως τη διάσημη και τραγική Υπατία, του 5ου μ.Χ. αιώνα: Σε πρόσφατη μελέτη της (*Hypatia of Alexandria*, London 1998), η Μ. Dzielska παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τη νεοπλατωνική φιλόσοφο της Ύστερης Αρχαιότητας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα του παρόντος άρθρου έχει το γεγονός ότι η Υπατία αποτελούσε την εξαιρεση, καθώς δεν υπήρχαν άλλες γυναικείες στον κύκλο της και η ίδια είχε αρνηθεί τη θηλυκοπάτη της ως εμπόδιο στην πνευματική της εργασία (αυτή η απώθηση της ιδιαιτερότητας του φύλου μιας διανοήτριας, έφθασε ως κληρονομιά ως τον 20ό αιώνα, ως τα κείμενα της ίδιας της Σιμόν ντε Μπובουάρ). Αναφέρονται επίσης και δύο γυναικείες-χημικές, στην Αλεξάνδρεια του 2ου μ.Χ. αιώνα, η Μαρία η Εβραία και η Κλεοπάτρα, που έγραψε και βιβλίο χημειωτικής (βλ. Ι. Τσαγκάρη, «Χημειωτές στην Αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο: Πρόδρομοι των σημερινών χημικών μηχανικών», *Αερόπος* 27 (1999), σσ. 12-22), αυτό όμως δεν πρέπει να μας παραξενεύει, καθώς η αρχαία χημειωτική, όπως και η μεσαιωνική αλχημεία, συνδέονταν με τον ύπνο χώρο της μαγείας, όπου παραδοσιακά οι γυναικείες διέπρεπαν. Ένας αριθμός παπύρων, από την ελληνιστική και ρωμαϊκή Αίγυπτο, περιέχουν πληροφορίες για την ύπαρξη μαθητριά. Η S. Pomeroy, καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας, παρέχει αρκετές παραπολιολογικές μαρτυρίες επί του θέματος⁶: υπάρχει αναφορά στην εκπαίδευση της κόρης ενός αξιωματούχου, κατά τον 2ο μ.Χ. αιώνα, με χαριτωμένες

1. Οι Μούσες και η Σαπφώ, ασφαλώς δεν ήταν αναλφάβητες, αλλά για τα περισσότερα κορίτσια απαραίτητη ήταν η εκμάθηση του χορού.

2. Η πομπηνή αυτή τοιχογραφία εκθέτει όπι παριστάνει «φουρνάρισσα και τον άντρα της». Ως συνεργάτης του αυτίου της φαίνεται πως κρατούσε τους λογαριασμούς...

λεπτομέρειες που θυμίζουν διαχρονικές καταστάσεις: η μητέρα του κοριτσιού, σε επιστολή της, κανονίζει να σταλούν πουλερικά ως δώρο στο δάσκαλο της κόρης της, για να προσέξει ιδιαίτερα τη μαθητριά του⁷. Πάντως και η Ρομεογο τονίζει την ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης περίπτωσης και επισημαίνει ότι μόνον πλούσιοι γονείς θεωρούσαν ως λογική επένδυση την εκπαίδευση μιας κόρης.

Όσον αφορά τη Ρώμη, τόσο φιλολογικές όσο και αρχαιολογικές πηγές πιστοποιούν τη συνήθεια των ευπορών Ρωμαίων να στέλνουν τις κόρες τους στο σχολείο και να έχουν παιδαγωγούς και γι' αυτές, αλλά μόνον ως την ηλικία των δώδεκα ετών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στην Αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη οι γυναίκες παντρεύονταν μεταξύ 12 και 15 ετών, και επομένως, εκ των πραγμάτων, η μόρφωσή τους ήταν περιορισμένη. Η δική τους σταδιοδρομία ήταν ο γάμος, άρα δεν υπήρχε λόγος να προχωρήσουν σε ανώτερες σπουδές που προετοιμαζαν για σταδιοδρομία στην πολιτική ή στα ελεύθερα επαγγέλματα, τα οποία προορίζονταν μόνον για τους άνδρες – πλην της μαιευτικής.

Η επαγγελματική εκπαίδευση αφορούσε και κάποιες γυναίκες που έπρεπε να είναι εγγραμμάτιες, όπως οι μαιές, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις οι γυναίκες που διδάσκονταν κάποια τέχνη ήταν δούλες, καθώς ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού της Αρχαιότητας αποτελούνταν από δούλους. Υπήρχαν και κάποιες γυναίκες γιατρού, που έγραφαν ιατρικά συγγράμματα, όπως η Ασπασία, που έζησε τον 2ο μ.Χ. αιώνα και αποσπάσματα του έργου της σώζονται στο

αγκώδες έργο του Αετίου Τετραβίβλιο. Πάντως η μοναδική γιατρός της Αρχαιότητας της οποίας σώζεται ολόκληρο κείμενο είναι η Μητροδώρα, που έζησε τον 1ο μ.Χ. αιώνα και έγραφε ένα βιβλίο για τις ασθένειες του στομάχου, της μήτρας και των νεφρών – το χειρόγραφο φυλάσσεται στη Φλωρεντία (βλ. J. Achteberg, *Woman as Healer*, Boston 1990, σ. 33). Η S. Treggiari αναφέρεται σε γυναίκες γραφείς και γραμματείς, οι οποίες, όμως, ήταν δούλες⁸.

Κατά την περίοδο από τον 4ο έως τον 7ο μ.Χ. αιώνα, το μοντέλο της γυναικείας εκπαίδευσης δεν φαίνεται να άλλαξε. Οι πηγές είναι πάλι φειδωλές και μόνον η πρώτη χριστιανική φιλολογία μάς παρέχει έμμεσα κάποιες πληροφορίες. Οι κυρίες της συγκλητικής τάξης που προσηλυτίστηκαν στο χριστιανισμό, κατά τον 4ο και 5ο μ.Χ. αιώνα, φαίνεται ότι διέθεταν μεγάλη υπομονή. Η Παύλα είχε εντυφλήσει στη μελέτη των Γραφών και γνώριζε εβραϊκά. Η Μελανία η Πρεσβύτερη είχε διαβάσει 7 ή 8 φορές τρία εκατομμύρια γραμμές του Ωριγένη⁹. Φυσικά, αυτό δεν συνιστά μόρφωση, αλλά είναι ενδεικτικό της εγγραμματοσύνης των γυναικών της ρωμαϊκής αριστοκρατίας αυτή την περίοδο.

Όμως τα έργα που είχαν γυναίκα δημιουργό εξακολουθούν να είναι ελάχιστα: το ημερολόγιο της αγίας Περγέτους, γραμμένο κατά τη συντομή φυλάκιση της, λίγο πριν ριχθεί στην αρένα το 203 μ.Χ. (πρόσφατα το κείμενο της αγίας Περγέτους εκδόθηκε στα ελληνικά, σε μετάφραση της Π. Αθανασιάδη, *Το ημερολόγιο της αγίας Περγέτους*, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1999), και το γραμμένο στα λατινικά χρονικό του προσκηνήματος της ισπανίδας μοναχής Εγερίας στα Ιεροσόλυμα (8ος μ.Χ. αι.). Εξάλλου, ο επικηθεις που έγραψε ο Γρηγόριος Νύσσης, αδελφός του Μεγάλου Βασίλειου, για την αδελφή του Μακρίνα, επιβεβαιώνει ότι οι κόρες των τοπικών ελίτ της Μ. Ασίας μορφώνονταν στο σπίτι¹⁰.

Σε αυτή την περίοδο, που καλύπτει και τημέμα της λεγόμενης πρωτοβυζαντινής Ιστορίας, εδραιώθηκε και ο μοναχισμός, που ήταν η μετεξέλιξη της «αναχώρησης», δηλαδή της φυγής των αιγυπτίων μοναχών από την καταπίεση του ρωμαϊκού κράτους¹¹. Ο γυναικείος μοναχισμός εξελίχθηκε ως παραφάσμα του ανδρικού και δεν γνώρισε ποτέ την ίδια ποσοτική ή ποιοτική ανάπτυξη. Ασφαλώς, τα γυναικεία μοναστήρια στο Βυζάντιο, όπως και αργότερα στη Δύση, λειτουργήσαν και ως καταφύγιο για όσες γυναίκες ήθελαν να ζήσουν μια ζωή μελέτης, αλλά δεν κατάφεραν να γίνουν κέντρα γυναικείας εκπαίδευσης παρά μόνον στην καθολική Δύση.

Οι βυζαντινολόγοι δεν συμφωνούν ως προς την ύπαρξη ή όχι σχολείων θηλέων στο Βυζάντιο, αν και δεν φαίνεται να υπάρχουν πηγές που να επιβεβαιώνουν την ύπαρξη τέτοιων σχολείων. Πάντως, η μόρφωση των γυναικών την πρωτοβυζαντινή περίοδο φαίνεται να ήταν πολύ περιορισμένη, αν κρίνουμε από τα όσα έγραψε ο Θεόδωρος Στουδίτης (8ος μ.Χ. αι.), για τις προσπάθειες της μητέρας του να συμπληρώσει μόνη της την πολύ φτωχή εκπαίδευση που της έδωσαν οι γονείς της¹². Το γεγονός ότι κάποιες γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας και της αριστοκρατίας είχαν αποκτήσει

μεγάλη μόρφωση, αν και αυτό δεν ήταν πάντα ο κανόνας, δεν σημαίνει ότι οι μορφωτικές εμπερίες της μέσης βυζαντινής αστικής ήταν ποτέ αξιόλογες.

Στη Λατινική Δύση η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη. Τα λατινικά ήταν η γλώσσα της Εκκλησίας και της διοίκησης και ως εκ τούτου διδάσκονταν σχεδόν αποκλειστικά στους άνδρες. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πρώτες επώνυμες ποιήτριες της γαλλικής και γερμανικής λογοτεχνίας εμφανίζονται μόλις τον 11ο αιώνα μ.Χ. και ότι οι περισσότερες ήταν μοναχές: το μοναστήρι ήταν ο μοναδικός χώρος, όπου, παρά τους περιορισμούς του, μια γυναίκα μπορούσε να αποτύχει τις άσχημες πλευρές του γάμου και να αφοσιωθεί στην ανάγνωση λατινικών κειμένων, στην διακόσμηση χειρογράφων, στη σύνθεση ποιημάτων και μουσικής. Αυτά ανέφερε ο ανώνυμος κάλογος που έγραψε το *Hali Maidenhead*, τα πρώτα κείμενα μοναστικής προπαγάνδας στη μεσαιωνική Αγγλία¹³. Κάποια σπάνια εικονογραφικά τεκμήρια από τον Μεσαίωνα απεικονίζουν πότε-πότε ένα μικρό αριθμό μαθητρίων σε εκκλησιαστικά σχολεία των πόλεων.

Όμως, η εκπαίδευση των κοριτσιών της αριστοκρατίας και της ανώτερης αστικής τάξης δεν προωθήθηκε σημαντικά, παρά μόνο με τα ίδρυση στο Παρίσι, τον 17ο αιώνα, του κολλεγίου-οικοτροφείου του Saint-Syr. Αυτό χρησίμευε ως μοντέλο για όλα τα μεταγενέστερα σχολεία θηλέων, που προορίζονταν φυσικά για τις κόρες της αριστοκρατικής τάξης. Για παράδειγμα, όταν η Αικατερίνη Β' βέλησε να δημιουργήσει ένα γυναικείο εκπαιδευτικό ίδρυμα στην Πετρούπολη τον 18ο αιώνα, στο πλαίσιο της επιφανειακής προσαρμογής της στις απαιτήσεις του Διαφωτισμού, του έδωσε την ονομασία και τις εκπαιδευτικές αρχές του γαλλικού ιδρύματος, δηλαδή προσέκλιση σε μια ψευδο-μόρφωση με επίσημο εκμάθησης γαλλικών, μουσικής, χορού και εραλδικής (της μελέτης των οικόσημων). Πάντως κατά την άνοδο της Αικατερίνης στο θρόνο της Ρωσίας, το 1762, υπήρχαν μόνον έξι μαθήτριες στην απέραντη ρωσική επικράτεια. Σύμφωνα με τον Κλοντ Αλζόν (*Η διπλή καταπίεση της γυναίκας: εξουσία αστική και εξουσία ανδρική*, Αθήνα 1976, σ. 57), από τον 16ο αιώνα όλα τα συγγράμματα για την εκπαίδευση των «κοριτσιών καλής οικογένειας», στη Γαλλία, είχαν έναν μόνο σκοπό: πώς να κάνουν τα κορίτσα πειθήνια και ακίνδυνα. Σύμφωνα με τον Αλζόν, οι αστοί της Γαλλίας είχαν καταλάβει ότι τα κορίτσια της τάξης τους έπρεπε να παραμένουν ημιμαθή και άβουλα, για να μην προβάλλουν αντιρρήσεις στους γάμους υψωμένους που κανονίζαν οι γονείς τους.

Η άνοδος της αστικής τάξης στην Αγγλία τον 19ο αιώνα οδήγησε στη δημιουργία «παρθενογαγείων» για τις θυγατέρες των εύπορων αστών, χωρίς όμως να σημειωθεί κάποια ιδιαίτερη πρόοδος στην εξέλιξη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων τους ή στη σταδιοδρομία των μαθητρίων, οι οποίες απλά περνούσαν το χρόνο τους περιμένοντας τον κατάλληλο γαμπρό που θα επέλεγε η οικογένειά τους. Ταυτόχρονα, οι κόρες των μικροαστών με περιορισμένα οικονομικά μέσα διδάσκονταν «κατ' οίκον» «τα του οι-

κου», και αν δεν υπήρχε η απαραίτητη προέκταση έπρεπε να προετοιμαστούν για το σκληρό και άχαρο επάγγελμα της γκουβερνάντας ή της δασκάλας, που περιλάμβανε δουλειές του νοικοκυριού, όπως την επιδιόρθωση των ρούχων των μαθητρίων και το ράψιμο ρούχων για κολλέες, όπως μας πληροφορεί η Κ. Frank στη θαυμάσια βιογραφία της Emily Vronte, *A Chainless Soul* (London 1992). Το διδασκαλικό επάγγελμα για τις γυναίκες δεν ήταν παρά μία λύση ανάγκης, δεν προϋπέθετε σπουδαία προσόντα ούτε απέφερε σημαντικές απολαβές.

Επιστρέφοντας στον ελληνικό χώρο, δεν μπορούμε να δώσουμε καμία σχεδόν πληροφορία για τη γυναικεία εκπαίδευση επί Τουρκοκρατίας, γιατί απλούστατα δεν υπήρχε. Η πτώση του μορφωτικού επιπέδου και οι αφάνταστα σκληρές συνθήκες ζωής του πληθυσμού δεν επέτρεψαν την πρόσβαση των γυναικών ούτε στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Μόνο στους γαλλοτραφείς κύκλους των θαναρωτικών και στις ελληνικές παροικίες οι δικτικές επιρροές επέτρεψαν τη γυναικεία εκπαίδευση.

Πάντως, ακόμη και στο πιο φιλελεύθερο πολιτισμικό περιβάλλον των δυτικοκρατούμενων Επτανήσων, οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε μια γυναίκα για να μορφωθεί ήταν σχεδόν ανυπέρβλητες. Έχουμε την τύχη να διαθέτουμε τη συγκλονιστική μαρτυρία μιας γυναίκας και του τίτανου αγώνα που κατέβαλε για να μηδενιστεί να μορφωθεί. Την *Αυτοβιογραφία* της Ελισάβετ Μαρτινέγκου-Μουτζάν, μέλους μιας αυστηρής αριστοκρατικής οικογένειας της Ζακύνθου τον 19ο αιώνα¹⁴. Μέσα από αυτό το παραγνωρισμένο κείμενο ξετυλίγεται η αδιαφορία της ελληνικής δυτικοφύλης αριστοκρατίας για τη μόρφωση των θυγατέρων. Η Ε. Μαρτινέγκου, στην αρχή της αυτοβιογραφίας της, αναφέρει ότι ως τα οκτώ της χρόνια δεν γνώριζε το αλφάβητο και η μητέρα της προσπάθησε να προσλάβει δάσκαλο για να τη διδάξει, αλλά δεν είχε καμιά δύναμη μέσα στον «οίκο» της. Αρχικά επιχείρησε η ίδια να μάθει στην κόρη της γραφή και ανάγνωση, αλλά της έλειπε το χέρισμα της δασκάλας και η υπομονή, και τελικά η Ελισάβετ έμαθε τα πρώτα της γράμματα με τη βοήθεια της γιαγιάς της, που γνώριζε το Οχτωήχει, και ενός ιερέα που είχε έρθει να βαφτίσει τον μικρό αδελφό της¹⁵. Αυτό το απόσπασμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πώς γίνονταν η εκπαίδευση των κοριτσιών σε κοινωνίες όπου ίσχυε ο αυστηρός διαχωρισμός των φύλων. Τηρουμένων των αναλογιών, έτσι πρέπει να λειτουργούσε η εκπαίδευση των θυγατέρων των αριστοκρατικών οικογενειών της κλασικής Αθήνας. Μια εκπαιδευτική «αλληλοδιδασκτική», ελληνική και απόλυτα εξαρτώμενη από την καλή θέληση του πατέρα. Αργότερα η Ε. Μαρτινέγκου θα πάρει στοιχειώδη μαθήματα ιταλικών από τον πατέρα της, αλλά θα μάθει μόνη της άλλες ξένες γλώσσες, χωρίς καμιά βοήθεια ή ενθάρρυνση από την οικογένειά της. Ακόμα και η μητέρα της, που είχε εκδηλώσει τη μεγαλύτερη συμπάθεια για την κόρη της, θα την καίρισε μόλις διαπιστώσει ότι τα βιβλία την κάνουν να παραμελεί το βασικό καθήκον της γυναίκας, τα οικιακά εργόχειρα. Σε κάποια φάση της ζωής της η Ζακυνθινή αρ-

στοκράτιστα σκέφτηκε να γίνει μοναχή, καθώς το μοναστήρι της φαίνεται ιδανικός τόπος για να αφοσιωθεί στη μελέτη, κάτι που δεν της το επέτρεπε το πολύ πιο περιοριστικό περιβάλλον του σπιτιού της.

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας, όπως έχει ήδη επισημανθεί, ήταν απαγορευτική για την παιδεία γενικά και για τη γυναικεία παιδεία ειδικότερα. Ακόμη και στη Σμύρνη του 18ου αιώνα, σύμφωνα με τον Αδαμάντιο Κοραή, μόνον η μητέρα του και οι αδελφές της γράφονταν να γράφουν και να διαβάζουν από το σύνολο του χριστιανικού γυναικείου πληθυσμού, και αυτό επειδή ο πατέρας τους, γνωστός δάσκαλος, δεν είχε αποκτήσει γιους και παρηγορήθηκε διδάσκοντας τις πέντε κόρες του.

Ακόμη και όταν δημιουργήθηκε ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, το 1830, η γυναικεία συμμετοχή στο δημοτικό σχολείο ήταν μηδαμινή. Για παράδειγμα, όταν το 1830 λειτούργησε Αλληλοδιδασκτικό σχολείο στο Καρπενήσι, οι εγγεγραμμένοι μαθητές έφθαναν τους 99, ενώ οι μαθήτρες ήταν μόνο 8¹⁶. Πρόθεση των πρώτων ελληνικών κυβερνήσεων ήταν να υπάρξει ίση συμμετοχή των κοριτσιών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, όμως οι ανάγκες της αγροτικής οικονομίας και οι οπισθοδρομικές απόψεις των κατοίκων της ηπειρωτικής Ελλάδας, σε συνδυασμό με τα ισχνά οικονομικά των δήμων, δεν επέτρεψαν την υλοποίηση αυτού του σχεδίου. Σε συζήτηση που έγινε στη Βουλή στις 26 Ιουνίου 1855, τέθηκε το θέμα της παραμέλησης της γυναικείας εκπαίδευσης, και έγινε αναφορά στο ότι το (ιδιωτικό) παρθενγωγείο Αρσάκειο, ενώ δημιουργήθηκε για να προετοιμάζει φτωχές κοπέλες για να γίνουν δασκάλες, κατέληξε να χρησιμεύει για να αποκοτών δωρεάν εκπαίδευση, με κρατικές υποτροφίες, οι κόρες των συμβούλων του ιδρύματος, οι οποίες φυσικά δεν θα εργάζονταν. Τονίζεται επίσης το γεγονός ότι, ενώ οι ελληνίδες δασκάλες δίδαξαν έως την Τραπεζούντα, το ελληνικό Δημόσιο δεν φρόντισε να ιδρύσει σχολή θηλέων ούτε και στα Μέγαρα¹⁷.

Γενικά, η γυναικεία εκπαίδευση ως τον Μεσολέμιο παρέμεινε παραμελημένη και οι ελληνίδες κάτοχοι απολυτηρίου Μέσης Εκπαίδευσης υπολογίζονταν σε λιγότερο από το 4% του συνόλου, ενώ τα περισσότερα γυμνάσια θηλέων ήταν ιδιωτικά, με εκπαιδευτικά προγράμματα παρθενγωγείου που δεν προετοίμαζαν τις απόφοιτες για ανώτερες σπουδές ούτε για κανένα επάγγελμα. Η μηδαμινή δυνατότητα απασχόλησης των γυναικών στον δημόσιο τομέα και στα ελεύθερα επαγγέλματα καθιστούσε τη γυναικεία εκπαίδευση ειδικά πολυτελείας για τη μέση ελληνική οικογένεια. Το αποτέλεσμα ήταν να παραμένει η γυναικεία εκπαίδευση αγαθό μιας ελίτ, που το αποκτούσε μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και δεν συνδυαζόταν από την ένταξη στην αγορά εργασίας, αφού χρησίμευε απλά ως συμβολο κοινωνικού κύρους για μια τάξη της οποίας τα θηλυκά μέλη ήταν αργόσχολα.

Βέβαια, δεν πρέπει να θεωρούμε ότι η κατάσταση ήταν καλύτερη στη Δυτική Ευρώπη ή στη Βόρεια Αμερική: η Μ. Verthine, στο βιβλίο της *Το πανελάτιο του Πυθαγόρα* (Αθήνα 1999), εξιστορεί τη μακροχρόνια προσπάθεια του ανδρικού κατεστημένου να κρατήσει τις γυναίκες έξω

από το χώρο των θετικών επιστημών, ενώ η Βιρτζίνια Γουλφ, στη συλλογή δοκιμίων της *Τρεις γυνέκες* (Αθήνα 1980), περιγράφει την απόλυτα εχθρική στάση του βρετανικού πανεπιστημιακού κατεστημένου απέναντι στις πρώτες φοιτήτριες στα τέλη του 19ου αιώνα. Επίσης η Μίλικα Κρανάκη, στο αυτοβιογραφικό της μυθιστόρημα *οι Φιλέλληνες* (Αθήνα 1992), αναφέρεται στην εχθρική συμπεριφορά των ελληνικών φοιτητών της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (στην περίοδο λίγο πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο), προς τις ελάχιστες συμφοιτήτριές τους. Αυτή η εχθρική και αντιδεοντολογική συμπεριφορά των φοιτητών φαίνεται ότι πηγάζει από το φόβο ότι θα έβρισκαν νέους επαγγελματίους αντιπάλους, καθώς και στον βαθιά ριζωμένο ανδρικό σβαβισμό.

Τέλος, το 1830, να τονιστεί «η μακρά διάρκεια» του φαινομένου, που αντιστάθηκε στην ελάχιστη μεταβολή της θέσης της γυναικείας στο ελληνικό χώρο, και να υπογραμμιστούν οι διαφορές στη στάση του ελληνισμού και των δύο πλευρών του Αιγαίου, η οποία για λόγους που ξεπερνούν τα όρια του παρόντος άρθρου ήταν ανέκδοτον προοδευτικότερη απέναντι στη γυναικεία.

Σημειώσεις

1. S. G. Cole, «Gauls Greek Women Read and Write?», στο H. Foley (επιμ.), *Reflections of Women in Antiquity*, London 1981.
2. SFG 578, 2ος π.κ. α.
3. ΜΕΛΕΤΕΣ (1910), σ. 436.
4. Κ. Μαντάς, «Θεολογικές διαφορές στις επιτύμβιες επιγραφές γυναικών: από την κλασική στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή», *Αρχαιολογία* 62 (1997), σ. 88.
5. K. Mantas, «Female Power and Civic Decline: Women's New Position in Greece under Roman Rule», *Ελληνικά*, 1995.
6. S. Pomroy, «Women in Roman Egypt», στο H. Foley (επιμ.), *Reflections of Women in Antiquity*, London 1981, σσ. 303-323.
7. Στο ίδιο.
8. S. Treggiari, «Jobs for Women», *AJAH* 1 (1976).
9. A. Cameron, *Η ύστερη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, Αθήνα 2000, σ. 201.
10. Γρηγορίου Νύσσου, *Επιστολή εκ τον βίον της οσίας Μακρινός*.
11. Βλ. Z. Λακαράου, *Οι έννοιες*, Αθήνα 1965.
12. Βλ. Ch. Deal, *Βυζαντινές μαρτυρίες*, Αθήνα 1969.
13. Αναφέρεται από τη Z. Greer στο βιβλίο της *Η γυναικεία κουλτούρα*, Αθήνα 1975, σ. 216.
14. Ελευθέρι Μορντινέγκο-Μουτζίτ, *Αυτοβιογραφία*, εκδ. Κάμμεν, Αθήνα 1983.
15. Στο ίδιο, σσ. 26-27.
16. Εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα», τόμ. 32, λήμμα Καρπενήσι.
17. Α. Δημητράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμ. 1, Αθήνα 1987, σσ. 130-132.

The Brief History of the Education of Women

K. Mantas

The history of the education of women from antiquity until the nineteenth century can be epitomized in a few pages, since only a limited and questionable information comes from the Archaic and Classic period. The Hellenistic and Roman era offer more information and reliable sources, mainly inscriptions and papyri, still general conclusions cannot be drawn, because the public educational system has not existed before modern times.

The sources dating from late antiquity and the Middle Ages simply refer to the Christianization of Classic education and the role of monasticism as an alternative solution for the pious ladies. As for the nineteenth century, it signals the establishment of the girl's school as an institution and the transformation of teaching into a "female" profession.